ओङ्कारस्तत्परं ब्रह्म सावित्री स्वात्तदक्षरम्।
एष मन्त्रो महाभाग सारात्सार उदाहृतः॥"
इति कौर्मे उपविभागे १३ अध्यायः॥
(वाक्यम्। यथा, कुमारसम्भवे। ३। ६३।
"न हीश्वरव्याहृतयः कदाचित्
पुष्णन्ति लोके विपरीतमर्थम्॥")

व्युतः, त्रि, (वि+वे+क्तः।) स्यूतम्। इति भरतहिरूपकोषः॥

व्युतिः, स्त्री, (वि+वे+क्तिन्।) ऊतिः। तन्तुसन्ततिः। इति भरतहिरूपकोषः॥

व्युत्क्रमः, पुं, (वि+उत्+क्रम+घञ्।) क्रमविपर्य्ययः। व्यतिक्रमः। तत्पर्य्यायः। उत्क्रमः २ अक्रमः ३। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, साहित्यदर्पणे। १०।
"यद्येतं कञ्चिच्चपल रे का त्वराहं कुमारी
हसन्याहं वितर हहहा व्युत्क्रमः क्वासि
यासि॥")

व्युत्थानं, क्ली, (वि+उत्+स्था+ल्युट्।) स्वातन्त्र्यत्वम्। विरोधाचरणम्। इति मेदिनी॥
(यथा, महाभारते। १४। २६। १६।
"एवं ते द्रविड़ाभीरा पुण्ड्राश्च शबरैः सह।
वृषलत्वं परिगता व्युत्थानात् क्षत्रधर्म्मिणः॥")
प्रतिरोधनम्। समाधिपारणम्। इति हेमचन्द्रः॥ वृत्तभेदः। इति शब्दरत्नावली॥ विशेषेणोत्थानञ्च॥ (चित्तस्यावस्थाविशेषः। इति पातञ्जलदर्शनम्॥)

व्युत्पत्तिः, स्त्री, (वि+उत्+पद+क्तिन्।) विशेषेणोत्पत्तिः। संस्कारः। इति व्युत्पन्नशब्दार्थदर्शनात्। यथा। शरत्कालबोधनीयत्वेन शारदापदव्युत्पत्तेस्तत् पदं तालवादि सारं दतातीति व्युत्पत्तिस्तु काल्पनिकी। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ शक्तिज्ञानम्। यथा। अवहारादिबाधकं विना विवरणादपि व्युत्पत्तेः। बाधकं विना स्वसाध्यस्य बाधकं यद्विशेषणं तदभावस्तद्विशेषणसहकारेण व्युत्पत्तेः व्युत्पत्तिसम्भवात् शक्तिग्रहसम्भवादिति यावत्। इति आख्यातवादस्य माथुरी टीका॥

व्युत्पन्नः, त्रि, (वि+उत्+पद+क्तः।) संस्कृतः। इति हेमचन्द्रशब्दरत्नावल्यौ॥ व्युत्पत्तियुक्तः। यथा। व्याकरणव्युत्पन्नशब्दज्ञानाधीनं शास्त्रान्तरज्ञानं तदधीना च वैदिकक्रिया ततफलं स्वर्गादि। इति सुबोधटीकायां दुर्गादासः॥

व्युत्पादकः, त्रि, (विशेषेणोत्पादयति ज्ञानम्। वि+उत्+पद+णिच्+ण्वुल्।) व्युत्पत्तिजनकः। यथा। शब्दव्युत्पादकशास्त्रारम्भे शब्दैरेव मङ्गलं कर्त्तव्यम्। इति सुबोधटीकायां दुर्गादासः॥

व्युदासः, पुं, (वि+उत्+अस+घञ्।) निरासः। परित्यागः। यथा। तदेवैतेवकारेणावकाशविधेये सकलविशेषो नियम्यते कर्त्तव्यं सकलान्तरव्युदासाय। इत्यमावास्याश्राद्धकालनिरूपणे तिथ्यादितत्त्वम्॥ (यथा च महाभारते। १२। १६। १८।
"अथैकान्तव्युदासेन शरीरे पाञ्चभौतिके॥")

व्युष्टं, क्ली, (वि+वस्+क्तः।) फलम्। दिनम्। प्रभातम्। (यथा, माघे। १२। ४।
"व्युष्टं प्रयाणञ्च वियोगवेदना
विदूननारीकमभूत् समन्तदा॥")
पर्य्युषितम्। इति हेमचन्द्रः॥ (प्रभातार्थे क्वचित् पुंलिङ्गोऽपि। स तु दोषायाः पुत्रः। यथा, भागवते। ४। १३। १४।
"प्रदोषो निशिथो व्युष्ट इति दोषासतास्त्रयः।
व्युष्टः सुतं पुष्करिण्यां सर्व्वतेजसमादधे॥")

व्युष्टः, त्रि, (वि+वस+क्तः।) उषितः। (यथा, महाभारते। ३। ६६। २८।
"सा व्युष्टा रजनीं तत्र पितुर्वेश्म विभाविनी।")
दग्धः। इति मेदिनी॥

व्युष्टिः, स्त्री, (वि+वस्+क्तिन्।) फलम्। (यथा, महाभारते। १२। २२८। ४।
"महतस्तपसो व्युष्टा पञ्चस्रोतौ परावरौ॥")
सन्धिः। इति मेदिनी॥ स्तुतिः। इति हेमचन्द्रः॥ (प्रकाशः। यथा, ऋग्वेदे। ५।१७१।५।
"व्युष्टिषु शवसा शश्वतीनाम्॥"
"व्युष्टिषु सतीषु प्रकाशेषु सत्सु।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)

व्यूढः, त्रि, (विशेषेण उह्यतेस्म। वि+वह+क्तः।) विन्यस्तः। संहतः। इत्यमरः। ३। ३। ४४॥ (व्यूहरचनयाधिष्ठितः। यथा, गीतायाम्। १।२।
"दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्य्योधनस्तदा।
आचार्य्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत्॥")
पृथुलः। इति मेदिनी॥ (यथा, रघुः। १।१३।
"व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः।
आत्मकर्म्मक्षमं देहं क्षात्रो धर्म्म इवाश्रितः॥")

व्यूढकङ्कटः, त्रि, (व्यूढः कङ्कटः सन्नाहो येन।) सन्नद्धः। इत्यमरः॥

व्यूढिः, स्त्री, (वि+वह+क्तिन्।) विन्यासः। संहतिः। पृथुलता। इति व्यूढशब्दार्थदर्शनात्॥

व्यूतं, त्रि, ऊतम्। तन्तुसन्ततम्। विपूर्व्वेण्धातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत्॥

व्यूतिः, स्त्री, (वि+वे अव वा+क्तिन्। "ऊतियूतिजूतीति।" ३। ३। ९७। इति निपातितः।) वस्त्रादिवयनक्रिया। तत्पर्य्यायः। वाजिः २। इत्यमरः॥ व्युतिः ३। इति तट्टीका॥ वाजी ४। इति शब्दरत्नावली॥

व्यूहः, पुं, (वि+ऊह+घञ्।) समूहः। निर्म्माणम्। तर्कः। इति मेदिनी॥ देहः। (यथा, भागवते। ११। ६। १०।
"यः सात्वतैः समविभूतय आत्मवद्भि-
र्व्यूहैरभिप्रेत सवनग्रः स्वरतिक्रमाय॥")
सैन्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (परिणामः। लिङ्गम्। यथा, भागवते। ४। २६। ७०।
"यावद्वृहिमयोऽर्थगुणव्यूहो ह्यनादिमान्॥")
युद्धार्थसैन्यरचना। तत्पर्य्यायः। बलविन्यासः २। इत्यमरः॥ "युद्धार्थं सैन्यस्य देशविशेषे विभज्य दुर्लक्ष्यत्वनिमित्तं स्थापनं व्यूहः। ऊह वितर्के विपूर्व्वात् घञ्। युद्धे दण्डादयो भेदा विशेषा व्यूहस्येत्यर्थात् आदिना भोगमण्डलसंहतानां ग्रहः। यथाह कामन्दकिः।
तिर्य्यग्वृत्तिश्च दण्डः स्याद्भोगोऽन्यादृत्तिरेव च।
मण्डलं सर्व्वतो वृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः॥ इति॥
एषां चतुर्णाञ्च बहवो भेदाः क्रौञ्चचक्रादयो ग्रन्थगौरवभयान्नोक्ताः।" इति भरतः॥ अपि च।
"समग्रस्य तु सैन्यस्य विन्यासः स्थानभेदतः।
स व्यूह इति विख्यातो युद्धेषु पृथिवीभुजाम्॥
व्यूहभेदास्तु चत्वारो दण्डो भोगोऽथमण्डलम्।
असंहतश्च निर्द्दिष्टा नीतिसारादिसम्मताः॥
अन्येऽपि प्रकृतिव्यूहाः क्रौञ्चचक्रादयः क्वचित्।
तिर्य्यग्वृत्तिस्तु दण्डः स्याद्भोगोऽन्यादृत्तिरेव च॥
मण्डलं सर्व्वतो वृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः।
सैन्यानां नीतिसारादौ व्यूहभेदाः समीरिताः।
क्रौञ्चचक्रादिभेदानां लक्षणं भारतादिषु॥"
इति शब्दरत्नावली॥
(यथा च कामन्दकीयनीतौ। १६।२६—५७।
"सर्व्वव्यूहविधानज्ञा युद्धकर्म्मसु कर्म्मठाः।
उरः कक्षे च पक्षौ च मध्यं पृष्ठं प्रतिग्रहः।
कोटी च व्यूहशास्त्रज्ञैः सप्ताङ्गो व्यूह इष्यते॥
उरश्च कक्षपक्षौ च व्यूहोऽयं सप्रतिग्रहः।
गुरोरेष च शुक्रस्य कक्षार्थ्यां परिवर्ज्जितः॥
अभेद्याः कुञ्जरा मेध्या सञ्चलन्त्याः प्रहारिणः।
सैनाङ्गपतयः कार्य्या दृढयुद्धप्रतिक्रियाः॥
प्रवीरपुरुषैरेतैस्त्रिदेयुः परिवारिताः।
अभेदेन च युद्धेरन् रचेयुश्च परस्परम्॥
फल्गु सैन्यस्य यत्किञ्चिन्मध्ये व्यूहस्य तद्भवेत्।
युद्धवस्तु च यत्किञ्चित्पार्श्वस्तत्पृष्ठगे भवेत्॥
युद्धार्थं युद्धकुशलं चक्रानीकं प्रयोजयेत्।
युद्धं हि नायकप्राणं हन्यते तद्नायकम्॥
व्यूहोऽयं दृढमण्डलः पत्त्यश्वरथदन्तिभिः।
तथाप्रतिहतो ज्ञेयो हस्त्यश्वरथपत्तिभिः॥
मध्ये देशे हयानीकं रथानीकं तु कक्षयोः।
पक्षयोश्च गजानीकं व्यूहोऽन्तभिदयं स्मृतः॥
रथस्थाने हयान्द्यात्पदातींश्च हयाश्रये।
रथाभावे तु मतिमान्नागानेव प्रकल्पयेत्॥
विभज्य प्रक्षिपेन्मध्ये पत्त्यश्वरथकुञ्जरान्।
मध्ये कुर्व्वीत नागेन्द्रान् पत्त्यश्वरथवारितान्॥
धनुः कुन्तो च दण्डश्च शकटो मकरध्वजः।
इत्यादयो महाव्यूहास्तदाकारान् प्रकल्पयेत्॥
यदि स्याद्दण्डवाहुल्यं तदा चापः प्रकीर्त्तितः।
मण्डलोऽसंहतो भोगो दण्डश्चेति मनीषिभिः॥
कथिताः प्रकृतिव्यूहा भेदास्तेषां प्रकीर्त्तिताः।
यः स तं व्यूह्य मतिमान् कार्य्ये स्थाने प्रकल्पयेत्॥
तिर्य्यग्वृत्तिश्च दण्डः स्याद्भोगस्त्वादृत्तिरेव च।
प्रदरो दण्डकोऽथश्चापो वै तद्विधर्म्मयः॥
प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च शृङ्गी विजयसञ्ज्ञयौ।
विशालविजयः कुन्तो व्यूहाकर्ष्णसुखाः॥